

pat pratarmėje pateiktos žinios apie 1730 m. katekizmą, o transliteruoto teksto (tiek vokiškos, tiek lietuviškos dalies) išnašose nurodytos tų katekizmų tekstų skirtybės. Mat apie pastarąjį, kuris paprastai laikomas 3-ju Gabrielio Engelio katekizmo leidimu², mūsų bibliografijose nedaug tėra žinių, o lituanistikos darbuose ligi šiol, rodos, dar niekieno neopenuota jo duomenimis. Tačiau viena nelabai aišku, kodėl 1719 m. rankraštis B. Panzerio lyginamas ne su G. Engelio parengtu ir 1722 m. Karaliaučiuje išspausdintu pirmuoju, o su trečiuoju leidimu. Toks lyginimas rodosi nemotyvuotas dėl to, kad 1722 m. leidimas teksto ir kalbos atžvilgiu yra daug artimesnis rankraštiniam negu 1730-ųjų metų. Jų artimumą, be kita ko, rodo tai, kad daugelis 1722 m. katekizmo pirmųjų penkių dalių tekstų (nuo p. 12 iki 40), išskyrus nedidelius rašybos ir kai kurių žodžių pakeitimus, sutampa su rankraštiniais. Antra vertus, 1730 m. leidimo pabaigoje vietoj skyrelių apie bažnytines apeigas įdėtos 6 Dovydo psalmės, kurių nėra nei 1719 m. rankraštiniam, nei 1722 m. spausdintame variante. O palyginti rankraštinių tekstų su 1722 m. spausdintuoju variantu B. Panzeriui neturėjo būti sunkumų, nes jo originalo egzempliorius saugomas bene toje pačioje Halės centrinėje bibliotekoje kaip ir 1730 m. leidimas (Lietuvos TSR bibliografijoje, t. 1, p. 92 nurodytas 155 M 13c šifras).

Baigiant čia pasakytas mintis apie B. Panzerio vertingą leidinį, pravartu pridurti dar keletą žodžių apie jo išorę. Jis išspausdintas gerame popieriuje, turi minkštą, bet stiprų viršelį, todėl patogus vartoti. Šiuo atžvilgiu jam neprilygsta vilniškis leidinys, kurio ir popierius prastokas, ir „nosiniai“ ženkleliai vos įžiūrimi, ir viršeliai, nors ir kieti, bet greit plyštantys. Turint galvoje tokių leidinių mokslinę vertę, mūsų leidyklų vadovams derėtų daugiau pamąstyti apie jų išorinę pusę.

Jonas Palionis

² Žr. Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, Vilnius, 1969, p. 230.

Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, Neue Folge, Bd. I, Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg, 1992, Hf. 1, Die Deutschen in der Geschichte des nördlichen Ostmitteleuropa, S. 1–272; Hf. 2, Bildung und Nationalismus. Die Schule in ethnischen Mischgebieten (19. und 20. Jahrhundert), S. 273–640.

Šiaurės rytų vokiečių kultūros fondo institutas, leidžiantis šį istorijos žurnalą, – viena iš žymesnių Vokietijos mokslo įstaigų, savo veiklą kreipiančių į dabartines ar ankstesnes baltų žemes. To paties instituto leidykla yra padariusi gera baltų kalbotyrai, 1987 m. pakartodama 1977 m. kitų publikuotą kuršininkų-vokiečių kalbų žodyną ir, dar svarbiau, 1991 m. išleisdama vokiečių-kuršininkų kalbų žodyną. Su abiem tais žodynais *Baltistica* savo metu skaitytojus yra platokai supažindinusi (recenzijos buvo įdėtos XV 151–154 ir XXVIII (2) 105–106). Dabar panašiai imtis išsamiai recenzuoti *Nordost-Archiv* čia ne visai tinkama vieta – tai jau būtų kaip ir nepaisymas *Baltistica* lingvistinio profilio. Čionykštės užuominos paskirtis daug kuklesnė – ja tenorima priminti, kad sociolingvistikos atstovai ir apskritai kalbininkai, kuriems rūpi ar ateityje rūpės atskirų baltų kalbų funkcionavimo ir jų sąveikos su kitomis kalbomis istorinės sąlygos, nepamirštų pavartyti ir šį žurnalą.

Žurnalas *Nordost-Archiv*, įsteigtas 1968 m. ir leistas keturis kartus per metus, 1992 m. pertvarkytas ir jo kiekvienų metų tomą dabar sudarys du stambūs sąsiuviniai. Pradėdami naująją seriją, leidėjai sako, kad *Nordost-Archiv* rūpėsianti rytinės vidurio Europos šiaurinė dalis tarp Baltijos jūros ir Karpatų, tarp Oderio ir Nevos, etniškai apimanti lenkų, lietuvių, latvių ir estų pagrindines gyvenamąsias vietas ir geroką dalį rytų slavų teritorijos. Labiausiai būsią domimasi vokiečiais, įsikūrusiais tame regione ir šimtmečius gyvenusius pramaišiu su minėtomis tautomis, turėjusiais su jomis bendrą istoriją iki pat 1945 m. Ypač būsią telkiamas dėmesys santykiams tarp etninių bendruomenių. Bendradarbiaujant visų regiono šalių autoriams, būsią gretinami ir, kiek tai įmanoma, derinami skirtingi požiūriai. Apie 1990 m. įvykusios politinės permainos teikiančios tokiai veiklai naujų paskatų.

Didesnė dalis *Nordost-Archiv* 1992 m. pirmojo pustomio straipsnių (iš viso jų čia skelbiami 7) yra bendresnio, apžvalginio pobūdžio – supažindinti

na su vokiečių vietos bei vaidmens atskirų kraštų ar ir viso regiono istorijoje ligšioliniu tyrimu. Kartais tenkinamasi siauresne tema (pvz., rygiškis J. Stradinis vokiečiais domisi Latvijos kultūros, ypač mokslo, istorijoje). Poroje straipsnių vokiečių istorikai aiškinasi sąvoką „Rytų Vokietija“ ir jos istorinę raidą. Temiškai gal dar kiek atskiresnis yra vilniškio A. Eidinto domėjimasis Vokietijos nusistatymo dėl Lietuvos valstybingumo pokyčiais XX a.

Kalbos istorikams įdomesnis gal bus I t. antrasis pustomis, skirtas regiono mokyklų praeičiai. Dvi rygiškės autorės savo straipsniuose rašo apie Latvijos mokyklas. V. Daukšte, remdamasi esama tiek vokiečių, tiek latvių istorine literatūra, išryškina latvių liaudinės mokyklos XIX a. (ligi pat 1918 m.) priklausymą nuo politinių jėgų. Mokyklos kalba straipsnyje, beje, nėra neužsiminta. Tačiau parodoma, kad mokykla iš esmės buvo Pabaltijo vokiečių (vadinamojo riterių luomo, pirmiausia baronų) rankose. Tik su caro valdžios XIX a. priešpaskutiniame dešimtmetyje įvykdyta mokyklos reforma prasideda rusifikacija. Antrajame, H. Šimkuvos, straipsnyje aptariama vokiečių mokyklų padėtis Latvijos Respublikoje (1919–1939). Tų mokyklų autonomiją bei dėstymą jose gimtąja kalba iki 1934 reguliavęs 1919 m. priimtas Latvijos mažumų švietimo įstatymas. Be valdžios išlaikomų, buvę ir privačių mokyklų. Privatus Rygos Herderio institutas turėjęs uždavinį rengti vokiečių mokytojus ir kunigus bei vadovauti mokslo darbui (parengta apie 40 monografijų). Atėjus į valdžią K. Ulmaniui, mažumų mokyklų autonomija buvusi panaikinta, nebėlikę nė atskiros vokiečių švietimo valdybos. Tačiau vokiečių mokyklos, nors ir sumažėjus mokinių skaičiui (jau anksčiau nebeleista į jas priimti latvių, žydų vaikų, o tik tuos, kurių gimtoji kalba buvo vokiečių), tvarkėsi sėkmingai toliau, ir iki pat 1939 m. vokiečiai buvo labiausiai išsilavinę Latvijos gyventojai.

Lietuvių ir vokiečių kalbų sąlytis švietimo srityje vienaip ar kitaip kliudytas trijuose straipsniuose. A. Hermanas rašo apie mokymą lietuvių kalba Prūsijoje ir to mokymo nušvietimą vokiečių ir lietuvių istorikų darbuose. Iš bažnyčios perėmusi kaimo mokyklas, valstybė kuo toliau, tuo stipriau jas pajungė savo interesams. Didesnės centralizacijos ir ekonominės naudos dingstimi iš mokyklų vis labiau buvo išstumiamos etninių mažumų kalbos. Ginčytasi tiksliai, kuri germanizacija parankesnė – prievartinė ar daugiau ar mažiau savaiminė, savanoriška.

Vis dėlto 1736–1740 m. Fridricho Vilhelmo I įvesta liaudies mokyklų sistema rėmėsi mokymu gimtąja kalba, ir tas principas išliko iki 1873 m., nors praktiškai mišriose mokyklose kalbos pasirinkimą lemdavo mokytojo gimtoji kalba (o mokytoju seniau dažnai būdavo skiriamas koks nors amatininkas). Pareikalavus mokyklose vartoti vien vokiečių kalbą, tik tikybos kurį laiką dar leista mokytis lietuviškai. Lietuvių germanizacija po 1873 m., suprantama, labai paspartėjo. Iš literatūros apžvalgos matyti vietinius vokiečių istorikus vis dėlto teigus, kad mokykla menkai teprisidėjusi prie asimiliacijos, kad lietuviai patys veržėsi kuo greičiau suvokietėti. Autorius, prieštaraudamas tokiai nuomonei, teisingai nurodo, kad kalbos išstūmimas iš mokyklos labai sumenkina jos prestižą, jau iš mažens mokinius verčia gėdytis savo gimtosios kalbos. Čia dar būtų galima priminti kalbų kontaktų teoretiko U. Vainraicho pamokymą, kad reikėtų kalbėti ne tik apie visišką, bet ir apie daliną kalbos pakeitimą. Į švietimo funkcija vartojamos kalbos keitimą žiūrint kaip į daliną kalbos pakeitimą (visiško pakeitimo sudėtinę dalį), taptų lyg ir visai beprasmiška ginčyti mokyklos poveikį lietuvių perėjimui prie vokiečių kalbos ir tuo pačiu apskritai jų asimiliacijai. Tai, kad prūsų lietuvių perimta buitinė kalba buvo ne bendrinė, vokiečių aukštaičių, o tarminė, vokiečių žemaičių (apie tai yra rašęs ir J. Gerulis žurnale *Studi Baltici* II 1932 59–67), tik patvirtina nuomonę, kad kalbos pakeitimas susijęs su jos funkcijomis. Funkcijų siaurėjimas – tai kalbos nykimo apraiška. Kiekvienos funkcijos netekimas didina kalbos nepilnavertiškumą, skatina jos atsisakyti ir kitomis funkcijomis.

Kitas straipsnis, daug kuklesnis, skirtas tarpukario Lietuvos vokiečių mokykloms, – tai temos vokiškos literatūros ir šaltinių apžvalgėlė. Nesant rimtos tiriamosios literatūros, orientuojamasi į užuominas ano meto spaudoje (dažniausiai nepatenkintų vietos vokiečių nusiskundimus) ir buvusių mokytojų ir mokinių atsiminimus, be to, pasidairoma po kai kuriuos archyvus (tarp jų ir SS tarnybų). Klaipėdos kraštas, bemaž tą visą laiką tarpusnį, kaip žinoma, priklausęs Lietuvai, paliktas nuošaliai tikriausiai ne dėl neapsižiūrėjimo, tačiau kodėl taip padaryta, nepasakyta nė žodelio. Taip pat lieka neaišku, ar apžvelgtą vienšališką medžiagą autorius (H. Stossun) jau laiko pakankama būsimatei objektyviai Lietuvos Respublikos vokiečių švietimo istorijai (kad jis kaip tik pats taikstosi imtis tokio platesnio darbo, vargu ar reikėtų abejoti).

Apie visų Lietuvos tautinių mažumų švietimą 1918–1940 m. kalbama vilniškio S. Kaubrio straipsnyje, kur paliečiami atsakantys įstatymai, atskirų tautybių žmonių raštingumas, mokinių ir mokyklų skaičiaus pakitimai, lėšų šaltiniai ir panašūs dalykai (tarp kitko, konstatuojama, kad geriausia buvusi žydų švietimo padėtis).

Dar poroje straipsnių rašoma apie Estijos mokyklas, o likusieji dešimt skirti lenkų, vokiečių, žydų ir bent kiek ukrainiečių švietimo istorijai.

Be straipsnių, kiekviename puslapyje dar yra informacijos ir recenzijų skyriai.

Vincas Urbutis

Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas. T. 1 / Parengė Giedrius Subačius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, 387 p.

S. Daukanto gimimo 200 metų sukakčiai išleista keletas leidinių, iš kurių reikšmingiausias yra jo „Didžiojo lenkų-lietuvių kalbų žodyno“ I tomas. Šio leidinio reikšmę nusako jau tai, jog juo pradedamas akademinis S. Daukanto Raštų leidimas. Tačiau leidinys nemažiau reikšmingas savo esme – jis pristato mums S. Daukantą kalbininką – žodynininką.

Leidinyje pradedamas plačiu jo parengėju G. Subačiaus įvadiniu straipsniu. Jame išsamiai apžvelgiama S. Daukanto žodyno genezė, patikslinamas rašymo laikas, nagrinėjama rašyba, konstatuojama, jog žodynas rašytas ne vien žemaičių tarme, o taikytasi ir prie nežemaičių. Plačiai aptariamas S. Daukanto žodyno prototipas, S. Ropelewskio lenkų-prancūzų kalbų žodynas, nurodoma, kuo S. Daukanto žodynas nuo jo skiriasi. Detaliai aprašomas žodyno rankraščio likimas, kur ir kada jis buvo paminėtas, kas juo naudojosi. Pabrėžiama, jog pirmasis mokslo tikslams S. Daukanto žodyną panaudojo K. Būga, rinkęs iš jo žodžius lietuvių kalbos žodynui. Nuodugnai nagrinėjami rašytiniai šaltiniai, kuriais S. Daukantas naudojosi, parodoma, jog didžiausias jo žodyno leksikos šaltinis buvo K. Sirvydo „*Dictionarium trium linguarum*“.

Visus teiginius įvadinio straipsnio autorius motyvuoja gausiais pavyzdžiais, įžvalgiais savo ar kitų pastebėjimais, darydamas pagrįstas išvadas ir patikslinimus. Tiesa, jis neliečia S. Daukanto žodyno gyvo-

sios kalbos leksikos sluoksnio, jo naujadarų (tik nu rodo, kur apie tai rašoma). Bet, matyt, ir straipsnio tikslo daugiau būta parodyti, iš kur ir kaip S. Daukantas rinkosi pavyzdžių, derindamas įvairių tarnių leksiką, kurdamas bendrą visiems lietuviams kalbą.

„Didžiojo lenkų-lietuvių kalbų žodyno“ I tomas, apimantis a–m raides, pristato mums S. Daukantą kaip leksikografą. Žodynas verstinis, jo sudarymo principai paprasti, gramatinių žodžių charakteristikų jame beveik nėra, ne visi lenkiški žodžiai turi lietuviškus atitikmenis. Tačiau žodynas iš karto patraukia akį didžiuliu gyvosios kalbos – gimtosios žemaičių tarmės – žodžių klodu bei sinonimija. Ne vienas iš tų žodžių dar ir dabar ne tik tarmėje, bet ir bendrinėje kalboje žinomas ir vartojamas, plg.: *aban-ga* 295, *buksztus* 94, *dażywe* 306, *isztizis* 332, *kartok-szlis* 126, *kijśute* 275, *łajde* 222, *łajžkus* 162, *ledzinga* 350, *negut* 113, *paprakas*, *arba kukulys* 134, *sąpuwis* 214, *swajtieti* 96, *takiszi* 246, *tarpijes* 365, *tetute* 118 ir t.t. Neretos žodyne žemaitiškos formos, pvz.: *Cieniuchny*, *cieniutki*, *tijwitelys*, *łajbitelys*, *plonitelys* 116, *Gąsie*, *gąsiątko*, *żasytis* 204, *Emulacya*, *nokimos* 182, *gorącej*, *karsztesnej* 216, *Jajacznica*, *kiauszine arba pautine* 242.

S. Daukantas daug dėmesio skyrė žodžiui, subtiliai jautė jo reikšmę, reikšmės atspalvį. Tai rodo gausūs žodyno sinonimai, kaip: *Bagno*, *pelké*, *rajstas*, *bala* 74, *Bity*, *musztas*, *talżytas*, *pertas* 89, *Bocian*, *guzutis*, *gądras*, *starkas* (storch) 92, *Boleć*, *gelti*, *skaudieti*, *swembti*, *sopieti* 94, *Brzeg*, *paszaly*, *briauna*, *mała* 98, *Brzmić*, *skambieti*, *gausti*, *sklydūrti* 98, *Cienczyc*, *tijwinti*, *łajbinti*, *ploninti* 116, *Fiknąć*, *szlumszterieti*, *takszterieti*, *bimterieti* 190, *Garść*, *suu-je*, *žiupsnis*, *gniūztis*, *rieszkūtes*, *linū-sauje*, *druskos-žiupsnis*, *swiesto*, *gniūzis*, *jawū-rieszkutes* 204, *Gęścić*, *tirsztinti*, *tąkus arba tankus* 207, *Grabieć*, *stier-ti*, *riežti*. *Parieżau nu szalczio* 219, *Kidać*, *mesti*, *swij-sti*, *driebti* 276, *Kupa*, *kópeta*, *krosnis*, *szusnis*, *kruwa*, *malkine* 319, *Łakotliwy*, *smalstus*, *smagurūs*, *smailiūs* 326 etc. Pasitaiko ir vienas kitas vaizdingas posakis (*Pobiegł w dyrdy*, *paspruka kulnis i ūdega muždamas* 172, *Pompno kajp ubag's krūpus pabieręs*. *Pūkszno kajp eziš pasiputęs* 205).

Kai kuriuos lenkiškus žodžius S. Daukantas aiškina aprašomuoju būdu, tačiau ir tada neretai jis stengiasi rasti atitikmenį (*Lizawica*, *druska*, *kórę dūd awims łajzyt*, *arba łajžinys* 340, *Mokwa*, *smūkinys*, *szlaps łajkas arba cziesas* 376). Kiek šie ir kiti (kaip: *skambines arba pazwanaj* 179, *stinginys* ‘drebučiai’